

Mondani és kimondani

Kritika a szamizdat Beszélőben

Tisztelt Hallgatóim! Noha nem feltétlenül értek egyet a tehetséges, fiatal kritikus Beck András tézisével: „...alakká, személyé kell tenni a kritikust, hogy aztán elmondhatóvá legyen: a kritikus én vagyok.”, mégis engedtessek meg, hogy bevezetőképpen két személyes élményt idézzek fel, érzékeltetendő ama korszak kultúrcivilizációját, amelyről beszélgetni szándékunkban áll. Még a hetvenes évek második felében írtam egy inkább ismertetést, mint bírálatot – feledhető színvonalút – melyben a következő – ismét csak feledhető színvonalú – mondat szerepelt: „s működik a kritikai jelenlét művészetbe ágyazott kategóriája”. A főszerkesztő meg akarván menteni kicsiny írásomat, ragaszkodott ahhoz, hogy a „kritikai jelenlét” elé írjuk oda: konstruktívan. Hökkenebben csak annyit mondtam: dehát ennek semmi értelme sincs. A válasz körülbelül így hangzott: „ha azt akarod, hogy megjelenjen, akkor ezt oda kell írni”. Hát odaírtuk. Jelzem, még egyetemista voltam, és legfőljebb azt sajnáltam, hogy redundás mondatot alkottunk, valamint nem igen értettem, hogy ez a baromság miért teszi szalonképesebbé egyébként ártalmatlan, bár jószándékú kritikámat.

Néhány évvel később alábbi fejtegetéseink egyik főhősének a lakásán készül az ún. Charta 77 aláíró listája. Mivel ez volt az első „tömesebb” aláíráskció (vagy 250 aláírás gyűlt össze a két tiltakozó íven), még jócskán voltak „formaproblémák”. A nevek mellé valamilyen titulust kellett biggyeszteni, és én igencsak hezitáltam. Nem akartam sem nagyképűnek látszani, sem nevetségessé válni. Ezt megunván valaki helyettem odaírta a nevem után: kritikus. Dehát én még nem vagyok az, kezdtem volna szerénykedni, mire valaki megszólalt: „Aláírtad? No látod, akkor kritizáltad őket, éppen most váltál kritikussá”. Így aztán a következő években nyugodt szívvel írtam oda a nevem után, hisz tényleg: ha egyszer kritizálom őket, akkor értelemszerűen kritikus vagyok. Sapienti sat.

A kritika kultúra konstituáló. Méghozzá kettős értelemben. Egyfelől értéklevezetéseket kell felmutatnia, hiszen érvelnie kell azon értékek mellett, melyeket kiemelésre és megőrzésre ajánl. Az értékek felmutatása és levezetése tehát univerzalizálás, amikor is mintegy szimulálnia kell a kritikusnak az értékek sensus communisát, pontosabban az univerzalizálás aktusa teremti meg a virtuális konszenzust. Ez esetben a kritikus nem műbíró, pontosabban értékeit nem egy már adott művilágának rekonstrukciójával mutatja be. Ekkor a világvonatkozás egy-

felől közvetlenebb mint a műbírálattal, másfelől közvetett, mert a kritika a megbírált életanyagtól eloldozva tételezi értékeit. A második esetben a műbírálattal az adott mű világának tudomásulvételéből vagy elutasításából építkezik. A kritika világteremtése mind a két formájában kultúrateremtés. A kritika világában a világ mint kultúra jelenik meg, hiszen az értékek világa: kultúra.

A kultúra világa: a nyilvánosság. Az értékvezetés sine qua nonja, hogy, legalábbis elvileg, maga az argumentáció és a vita a társadalmi nyilvánosság szabad terében artikulálódjon. Amennyiben ez a nyilvánosság, például a szerkezet erőszakos megváltoztatása okán, torzult, akkor a kritika, pontosabban inkább annak első formája fel kell, hogy vegye a nyilvánosság (újra)teremtésének sokszor heroikus feladatát. Hiszen a nyilvánosság mint a szabad véleménynyilvánítás tere önérték. Így a kritika mintegy saját létalapjának (újra)teremtését veszi célba azáltal, hogy tágitja és formálja a nyilvánosságot. (Ez természetesen nem azt jelenti, hogy történelmileg a nyilvánosság megléte a normális, azaz polgári értelmében akár független volna a kritikától magától. Minden kritika természetesen egyben teremtője és hasznélvezője is a szabad nyilvánosságnak.)

Az elmúlt évtizedekben, de legalábbis az utolsó dekádban nem véletlenül beszéltünk első és második nyilvánosságról. Ez a felosztás már önmagában is mutatja a nyilvánosság torzult szerkezetét, hiszen a szabad nyilvánosság *oszthatatlan*. E kettősség nemcsak hogy rányomta a bélyegét a kritika sorsának alakulására, hanem eleve kijelölte azokat a kereteket, amelyek között a kritika megfogalmazódott. Ugyanakkor a kritika teremtője is a nyilvánosságnak nem csupán függvénye és hasznélvezője. Itt részletesebben nem tárgyalható, de röviden muszáj érinteni: az első nyilvánosságban a létezett szocializmus bár repedésekkel, de megfojtotta a társadalomkritikát (a kép árnyalásától most eltekintünk), a műbírálattal azonban bonyolultabb a helyzet. Bizonyos vagyok benne, hogy az elmúlt évtizedekben kritikai *élet* nem volt nálunk, és abban is bizonyos vagyok, hogy tartósan csakis a szocializmus békaperspektíváját elfogadó kritikusok fejtették ki tevékenységüket. Ugyanakkor a műbírálattal közvetítettése okán számos egyedi kritika megjelenhetett az első nyilvánosságban is, igaz rendszertelenül és a kritika szerzőjének semmi garanciája nem volt arra, hogy következő írása is napvilágot lát. Ugyanakkor, maradványként most már a műbírálattal világában, önáltatás lenne, ha az utóbbi évtizedek kritikai világának szegényességét kizárólag a cenzúra esztétikájában vélnénk felfedezni. Akárhogyan is volt, tény az, hogy az olyanfajta kritikai remeklés, mint amilyen a Mozgó Világ emlékeztető kritikai csokra volt Esterházy *Termelési regényéről*, ritka volt mint a fehér holló. Közelebb lépve most már

választott témánkhoz, csupán egy okot emelnék ki. A nyilvánosság-teremtés alapformái közé tartoznak a folyóiratok. Jól szerkesztett folyóirat nélkül legfőljebb szenzációk jelenhetnek meg, de tartós (ha a cenzúra perzekutorai által féken is tartott) kritikai nyilvánosság aligha teremthető. Visszatekintve úgy látom, hogy néhány üdítő kivételtől eltekintve (ilyen volt például a Szederkényi-féle korszakban a Jelenkor) az első nyilvánosság szerkesztőségei, részben a falak állandó és kiszámíthatatlan ide-oda tologatása miatt is, nem lapokat csináltak, értsd: nem szerkesztettek, csak közöltek. Amit lehetett, vagy amiről azt képzelték, hogy lehet (vö. öncenzúra). Egyéb okokra, mint például a nagy kritikus egyéniségek hiánya stb., nem térnék ki, lévén vállalt feladatom nem a szocialista műbíráló mibenlétének elemzése. A kritika belesimult az adott hatvanas, hetvenes, nyolcvanas évek torzult nyilvánosságába; leghatalánosabban fogalmazva: a maga konstituáló szerepét ebben a szűrkeségben igyekezett is ugyanezen színárnyalatban tartani, ismét csak tisztelet a kivételnek. De hangsúlyozom: a kivételek elsősorban egyedi munkadarabok és nem orgánumok.

A nyolcvanas évtized azt hiszem sokunk számára '81 vége felé kezdődött. Az események közismertek. Szinte a lengyel puccsal egyidőben kerül a postaládákba (már akinél) a Beszélő első száma. Reményvesztés és reménységár. Amikor most – szinte öncsonkítást végezve – lemondok e látványos és kétségtelenül sorsdöntő történet követéséről, nos ezt nem csupán választott témám iránti hűségből teszem. Meggyőződésem ugyanis, hogy ha át akarjuk gondolni a nyolcvanas éveket, akkor a történetfilozófiai magaslatok jogos ostroma mellett szükséges az „adalékok” típusú vizsgálódások hosszú sora, hogy véletlenül ne-hogy ismét a világszellem csapdájába essünk. A továbbiakban tehát a Beszélő című folyóirat illegális évfolyamait próbálom elemezni egyetlen, szerény szempontból: a Beszélőben megjelent műbíráló szövegéből.

Nyilvánvaló, hogy a Beszélő, (tekintve, hogy a második nyilvánosság vezető orgánuma, a demokratikus ellenzék reprezentáns folyóirata volt) megközelítésnek egészen más szempontokat kell érvényesítenie, mintha az első nyilvánosság orgánumairól szólnánk. Noha jelen el-mélkedés nem terjed ki a Beszélő mint folyóirat szerkesztettségére, ahhoz, hogy a műbírálókról beszéljünk, szólnunk kell néhány szót a lap egészéről.

„Abban szeretnénk lehetőségeinkhez mérten segíteni, hogy önmagáról tudjon igazabb képet az a halkan morajló embertömeg, amely fölött a két törpe kisebbség – az ellenzék és az ország vezetése – fennhangon perel egymással.” – így hangzik a Beszélő első száma (1981 október) elé írt bevezető utolsó mondata. A megcélzott olvasó tehát a

„halkan morajló embertömeg”, vagyis a nép. A lap elé kitűzött cél a szerkesztésre vonatkozóan mind tartalmi, mind formai szempontból szinte kegyetlenül nehéz feladatot ró: egyfelől *ki kell mondani* mindent, ami az első nyilvánosságban nem mondható (tények, értékek stb.), másfelől *úgy kell kimondani*, hogy a lehető legszélesebb közönség számára befogadható legyen. Noha a Beszélő természetesen nem tudott széles tömegeket elérni, mégis néhány ezres olvasó közönsége valóban nem csupán az értelmiségiekből került ki. Sokan ismertünk vidéki munkásokat, tisztviselőket, sőt pártmunkásokat (sic!), akik olvasták a folyóiratot. E vonatkozásban a Beszélő legnagyobb érdeme: (mindkét nyilvánosságot figyelembe véve) a *Beszélő a nyolcvanas évek legszínvonalasabb folyóirata*. Mint azt Kálmán C. György a Holmiban publikált kritikájában helyesen figyelte meg, az illegális Beszélőben kiemelt hangsúlyt kapott a kultúra, s ezen belül elsősorban az irodalom. Ennek nyilvánvaló oka, hogy a megnyirbált nyilvánosság mindig is az irodalom bástyáin próbált meg réseket ütni, így a Beszélő kiemelt funkciója volt, hogy a monolit kulturális életen keletkező résekre és sebekre intenzíven reagáljon. Még az az egyoldalúság is magyarázható, mely az irodalom javára messze nem egyenlő súllyal szerepelteti a kulturális élet különböző területeit. Ennek okai a magyar kultúra történelmi helyzetében gyökereznek. Részben ezekből is következik, hogy az illegális Beszélőben lényegileg végigvonul a kritikai rovat.

Ha számításaim helyesek, 33 kritikának, illetve műbírálóknak tekinthető közlemény jelent meg a Beszélő 27 illegális számában. Milyen feladatot és kihívást jelentett ebben a folyóiratban kritikát írni? Kiváló szerkesztői invenció nyomán (bár sajnálatosan kissé későn) Radnóti Sándor felkérését kapott, hogy önálló kritikai rovatot indítson a lapban. A 23. számban beinduló *Recrudescunt vulnera* című kritikai sorozata elé a szerző többek között a következő bevezető mondatokat írta: „A folyóirat természete és a magyar nyilvánosságban elfoglalt helye némileg megszabja, mi is lehetne a teendőm: azokat a műveket s kulturális jelenségeket szemlézni, melyeknek politikai jelentősége, jelentése is van, melyekről szólva az irodalom, művészet és kultúrpolitika egyesíthető a társadalomkritikával. Nem helyettesíthető – egyesíthető. Nem minden mű ilyen, s egyetlen mű politikai tartalmán sem mérhetőek esztétikai értékei. Mégis, visszahódítandó régiója ez az értelmezésnek. [...] Társadalmunk sebeit a kultúrában akarja megmutatni ez a sorozat, sebeket, amelyekből kultúra keletkezett, sebeket, amelyekből kulturálatlanság.” Úgy gondolom, Radnóti helyesen értelmezte a Beszélő-beli kritika formaproblémáját. Így idézett mondatai nem csupán saját, akkor indított sorozatára, hanem a folyóirat egész kritikai rovatára kiterjeszthetők. Valóban: a feladat azt kívánta meg, hogy a politikai jelentést

kellene összhangba hozni a kulturális jelentéssel, a kultúrkritikát egyésíteni a társadalomkritikával. S még a kissé talán patetikus-metaforisztikus utolsó mondatnak is igaza van: a *sebeket* kellett felmutatni, pontosabban a társadalom sebeit, melyekből kultúra és kulturálatlanság egyaránt bőven termett a létezett szocializmusban. Ez a típusú kritika, noha szükséglete nagyon is létezett, de ritka kivételektől eltekintve a cenzúra esztétikájának világkorszakában nem műveltetett. A Beszélőbeli kritika (s ebben osztozott a lap egészével) csak akkor teljesíthette ezen feladatát, ha mindennemű korlátozás nélkül kimondta és nem csupán mondta, amit mondanía kellett, ugyanakkor el kellett kerülnie a kimondás feletti önélvezetből származó veszélyt: értelmezés és argumentálás helyett pusztán a szabadon beszélés önértékének fölényével vagy többletével mintegy megspórolni és/vagy helyettesíteni a két fentebbi kritériumot: az értelmezést és az argumentálást. Nos, összefoglalóan megállapítható: a folyóirat igen sikeresen oldotta meg feladatát, *olyan hagyományt teremtett, mely a jelenlegi cenzúra nélküli esztétikai világban is maradáandó mérce és elérendő szint marad.* (Nagyon tanulságosnak tartom, hogy egy, már a szabadság világában megrendezett vitafórumon éppen a Beszélő vezető kritikusa, Radnóti Sándor állapította meg: „A kritika válságáról ott lehet beszélni, ahol van működő kritika. Magyarországon széles értelemben vett működő kritika nem létezik, azt meg kell teremteni.”)

Néhány, meglehetősen önkényesen kiragadott számadatot szeretnék ismertetni, előre is jelezve, hogy az adatok időnként pontatlank lehetnek, hiszen olykor szubjektív alapon soroltam be őket, de remélem, bizonyos tendenciákat így is érzékeltetni lehet majd. Tehát: a 33 kritika 20 szerző között oszlik meg, 19 szöveg szól a magyar szamizdatban megjelent kötetekről. A Magyarországon hivatalos kiadónál megjelentetett könyvről 5 kritika íródott. Nem magyar nyelven megjelent műről 1, illetve a magyar kisebbségekről nem itthon megjelent kötetekről 3 írás számol be. Más felosztásban irodalomról 7 műbírálat jelent meg, ezen belül verseskötetről 1, drámáról 2, történelmi tárgyú műbírálat 4, szociográfiáról szóló 5, politikatörténeti-eszmetörténeti könyvvel foglalkozó írás 6, míg filozófiai bírálat 1 található. Filmről 2 bírálatot olvashatunk. Fontos, hogy 4 vitát is találhatunk, amikor a megbírált könyv eltérő értékelése okán szólnak hozzá. A vitákat nem számítva egyszerű fordult elő, hogy egy könyvről ketten is írtak. Vállaltan szubjektív adat, hogy a 33 kritika közül 22 műbírálat, tehát amikor recenzens értékelő szempontokat és elemzéseket bocsájt közre, 6 ismertetés jellegű írást találunk, és mint már mondtam, 4 vitakritikát. Milyen (hacsak nagyon felületes is) következtetések vonhatók le e kissé összevissza idemásolt adatokból? Mindenképpen feltűnő, hogy a műbírála-

tok nagy száma a hazai szamizdatban megjelent művekkel foglalkozik, ami természetesen is, hiszen ennek semmiképpen sem lehetett helye az első nyilvánosságban. (Ez, jól tudjuk, jelenti nemcsak a hazai szamizdat szerzőket, de emigrációban élő magyarokat éppen úgy, mint külföldi szerzők fordított műveit.) Ugyanakkor az is feltűnik (és bizonyosan bírálattá tárgyává is tehető), hogy csupán 5 olyan bírálatot találhatunk, melyek a hivatalos Magyarországon kiadott művekre vonatkoznak. Bár az okok elég világosak, mégis: épp a Radnótitól idézett követelmények okán bizonyosan fontos lett volna több „hivatalos” könyvre is reagálni. Úgy gondolom, méltó helyet kaptak a magyar kisebbségek és az emigrációban kiadott vagy az ottani kiadást szamizdatban újranyomó művek is. Meglepően egyenletes az irodalom, a történelem, a szociográfia és az esztétikai-politikai-történelmi művekről szóló bírálatok mennyisége. Nagyon feltűnő, hogy milyen kevés filmről és színházról szóló recenziót találunk, s ha jól látom, zenei és képzőművészeti műkritikát egyáltalán nem. Az is feltűnik, hogy a Beszélő egyéb rovataihoz képest elhanyagolható az '56-tal foglalkozó kritika, bár ez nyilván részben betudható a róla szóló művek akkori hiányának is, bár a nyolcvanas években több mű is napvilágot látott '56-ról. Végezetül, bár erre még visszatérek, nagyon fontosak a viták, melyek többségében az adott művön messze túlmutató politikai, etikai stb. kérdésekről van szó.

Talán meglepően hangzik, de az átolvasott 33 kritika számomra legfontosabb mondata így szól: „Erre a cikkre készülve végigolvastam Moldova György eddigi életművét.” Gyorsan hozzáteszem: a recenzió, mely azóta is a legfontosabb Moldováról szóló szövegnek tűnik, megszemenően igazolja az előbbi idézetet. A Beszélő műbírálatainak legjavából nagyon alapos tárgyismeret, jelentős felkészültség világlik ki, és további két, nagyon értékes tulajdonság: egyfelől a szókimondás, az egyértelmű megnevezés, az értékek és értéktelenségek egyértelmű szétválasztása, másfelől a hangnem visszafogottsága, ha tetszik szoliditása és eleganciája. Ezek megtalálhatók számos kritikában, és e szempontból valóban példászerű műbírálatokat olvashatunk. Példaként az alább idézett, és számomra a folyóirat teljes kritikai termésének csúcsát jelentő, Radnói Sándor által írt bírálatot említem Moldova *Bűn az élet* című – jelzem azóta újfent kiadott – művéről, vagy Pető Ivánnak Gyurkó *Kádár*-könyvéről írott nagyon kemény, de tárgyyszerű és szolid hangú bírálatát. Fontosnak tartom, hogy a Beszélő nem tartotta be a „házi nyúlra nem lövünk” nőügyekben meglehetősen helyes, de a kritikai életben igencsak visszatetsző gyakorlatát. Példának okáért már az első számban közli Petrinek Haraszi *A cenzúra esztétikája* című könyvéről írott szellemes és okos kritikáját. Bár hozzátartozik az igazsághoz, hogy a lap szerkesztői ebben talán következetesebbek is lehetek volna. Én

például biztosan másképpen értékelem Konrád *A cinkos* című regényét, mint a lap recenzense.

Ha most végezetül kiemelek két nevet a húszból, akkor ezt azért teszem, mert ők ketten két eltérő típust képviselve számomra mintegy reprezentálják a Beszélőben megjelenő kritika színvonalát, pontosabban a legmarkánsabb és legszínvonalasabb kritikát. A két kritikus Radnóti Sándor és Orosz István. Ha egy megengedhetetlen leegyszerűsítéssel élek, csupán azért, hogy a kettejük közötti különbséget megvilágítsam, akkor azt mondanám, hogy a művek formatartalom világából Radnóti inkább a *forma*, Orosz inkább a *tartalom* kritikusa. Legalábbis a Beszélő-beli bírálaikban. Radnótinak köszönhető (ő publikálja a legtöbb műbírálatot, szám szerint hetet), hogy a lapban egyébként alig vizsgált műfajok (vers, dráma, film stb.) egyáltalán szóba kerülnek. S noha igen helyesen Radnóti is számszerűleg többet foglalkozik a szamizdat kultúrájával (Petri, Kenedi, Eörsi), mégis ő legalább reflektál a hivatalos kultúra vagy kultúralatt világára is. Ráadásul Radnóti elfogulatlan kíván lenni: bíráló, noha esztétikai és nem politikai szót kap tőle Eörsi is, Petri is. Radnóti a Beszélőben legjobb kritikai formáját nyújtotta: úgy mond ki, hogy érvel és nem bejelent, és amikor keményen fogalmaz (például Moldova fasisztoid könyve kapcsán), ezt akkor is esztétikai, etikai és filozófiai érvek támasztják alá.

Orosz talán keményebb, ha tetszik plebejusabb kritikát művel mint Radnóti, ám politikai és etikai keménysége éppen az egyértelműség polgárjogát állítja vissza vagy épp teremti meg. Ugyanakkor, amikor szinte alázatos módon könyvismertetést is vállal, hogy a hazai olvasót a tényekkel megismertesse (Borbándi Gyula emigrációról szóló könyve kapcsán). Az alábbi idézettel éppen azt szeretném bemutatni, hogyan lehetséges a következetesség „szöglettességét” kerekén, magyarán hitelesen művelni: A vita Szász Béla *Minden kényszer nélkül* című művéről folyik, pontosabban arról, hogy Szász miért nem vállalta fel az együttműködést perében. Orosz álláspontja: „Szász azonban értelmezésem szerint nem annyira azt tanulta a «néhai citoyen»-től, hogy az ember nem hazudik. Apja sem elsősorban azért adta át azt a levelet a fiának, mert nem akart a hazugság bűnébe esni. Kiderül a szövegből, hogy nem akármilyen, szokványos levélről van szó, hanem olyanról, amely címzettjének egész személyiségét érintette. Egy ilyen levelet letagadni nem hétköznapi hazugság lett volna, hanem *durva beavatkozás a személyiség legbensőbb szférájába, az egyén integritásának könyörtelen megsértése.*”

Tanulság? Csupán annyi, hogy nem régen még oly időszakban éltünk, amikor a *tényleges* kritika az egyén integritásának könyörtelen megsértése ellen emelt szót. Nem nosztalgiával nézem ezt az időszakot, de azért annyit lássunk be: ez is része a közelmúltnak, és nem is biztos, hogy ezen erényeknek ma nincsen aktualitása.